

ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՈՐՈՇ ՀԱՅ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՏՈՀՄԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ

Բանալի բառեր՝ Անգեղ աստված, Տուրք Անգեղյա, Միհր, տոհմական վեպ, երվանդունիներ, Բագրատունիներ, Արծրունիներ, Գնունիներ, Ալկունիներ:

Բագրատունիներ. *Սեբեոսի պատմության առաջին գլխում հայոց արևմուտքի և Ծովք-Անգեղ տան իշխանների ծննդաբանությունը հանգեցվում է Փառնավազին, Հայկի որդի Արամանյակի սերնդից.*

«Սա ծնաւ զԲագամ եւ զԲագարատ. եւ Բագարատ ծնաւ զԲիրատ, եւ Բիրատ ծնաւ զԱսպատ: Եւ որդիքն Բագարատայ ժառանգեցին զժառանգութիւնս իւրեանց ի կողմանս արեւմտից, այս ինքն է Անգեղ տուն. վասն զի կոչեցաւ Բագարատ եւ Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբարոսացն աստուած կոչեցին»¹:

Բագարատը և Բյուրատը Բագրատունիների մեջ հանդիպող անձնանուններ են, իսկ Ասպատը նրանց տոհմի «Թագադիր ասպետ» տիտղոսի էպոնիմն է: Ակնհայտ է, որ Բագարատ-Անգեղի լեզենդը ներկայացնում է Բագրատունիների ծննդաբանությունը՝ «տոհմական վեպը»: Դա հենց այն ժողովրդական լեզենդն է, որի մասին Խորենացին (I ԻԲ) զգուշացնում է Սահակ Բագրատունուն, որ չհավատա այն մարդկանց, ովքեր ասում են, թե Բագրատունիները սերում են Հայկից»²:

¹ Ձեռագրերում այս անունները ներկայացված են «Բագարամ» և «Բիրամ» ձևերով, որոնք հետևանք են միջին երկարագիր Մ և Տ տառերի շփոթության և արդեն հայագիտության արշալույսին Ք. Պատկանյանի կողմից նշովել են որպես Բագարատ և Բիրատ, տե՛ս *История императора Иракла*. Сочинение епископа Себеоса (перевод **К. Патканьяна**), Санкт Петербург, 1862, <http://vehi.net/istoriya/armenia/sebeos/>, прим. 33, *Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմություն* (աշխատասիրությամբ Ս. Մալխասյանի), Երևան, 1939, էջ 6-7, 168, ծան. 11, **Հ. Անաոյան**, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. Ա, էջ 355, 416, **Մ. Աբեղյան**, *Երկեր*, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 57, ծան. 8:

² Խորենացին իր աղբյուր Մար Աբասի հետևությամբ և Բրիտանական մղումներով հրեական ծագում է վերագրում Բագրատունիների նախնուն (տե՛ս **Մ. Աբեղյան**, *Երկեր*, հ. Ը, Երևան, 1985, էջ 203) և պատմում, թե նրանցից շատերը կուտե՛ր չպաշտելու համար աստվածապաշտությամբ վերջացրին իրենց կյանքը: Իսկ այն մարդիկ, որոնք Հայկից են ծագեց-

Խորենացու մոտ (II Ը) Անգեղ տան էպոնիմը «Տուրք Անգեղեան» է (որոշ ձեռագրերում՝ «Տորք Անգեղեայ»)՝ Հայկի տոհմից, Մեծ Հայքի արևմուտքի առաջին կուսակալը: Պատմել են, որ նա ձեռքով որձաքար ապառաժներ է ձեղքել, եղունգներով տաշել և դրանց վրա արծիվներ քանդակել: Իր հայտնի առասպելում նա հսկայական քարեր է նետում Պոնտոսից հարձակվող ավազակների նավերի վրա:

Բագարատ (իրան. Bagadāta) նշանակում է «baga-ի՝ (աստծու) տուրք»: Անգեղ-Բագարատ «աստծու տուրք (որդի)» և Տուրք Անգեղեայ «Անգեղ (աստծու) տուրք» անունները համադրելի են, որը ցույց է տալիս նրանց համապատասխանությունը⁴: Բայց Բագարատ անունը, որպես «աստծու տուրք / որդի», առավել կհամապատասխաներ Անգեղ աստծու որդուն, մինչդեռ, ըստ աղբյուրի՝ Բագարատն ինքն է կոչվել Անգեղ: Պետք է կարծել, որ հայրանունը դարձել

նում Բագրատունիներին, անվտանգելի են և «Հայկի և նմանների մասին էլ կակազում են վայրիվերո»: Բագրատունիների ծագման վերաբերյալ եղած կարծիքների ֆնուրյունը տե՛ս Մ. Գրիգորյան, «Բագրատունիների ծագման հարցի շուրջ», ՊԲՀ, 2010, 2, էջ 116-129, նաև Տ. Գալալյան, «Հայ իշխանական տների հետքերը հարավարևմտյան Հայաստանում (ֆրդական որոշ ցեղանունների և ցեղերի ծագման հարցի շուրջ)», ՊԲՀ, 2004, 2 (էջ 174-196), էջ 189-193:

³ Մեզանում շատ տարածված «Տորք» տարբերակը, դատելով ձեռագրերից՝ սխալ ձև է, ճիշտն է՝ «Տուրք» (տե՛ս Մ. Աբեղյան, հ. Ը, էջ 154-158): «Տորք»-ը «Տուրք»-ի սխալ գրչություն է՝ ի բացթողնման հետևանք է (մինչդեռ ի հավելումն անբացատրելի կլինեն): Գիտական գրականության մեջ շատ հաճախ, Ն. Ադոնցի հետևությամբ՝ «Տորք» անունը կապվել է փոխառյալ խեթալուվիական ամպրոպի աստծու անվան հետ, համապատասխան կերպարային մեկնաբանությամբ (N. Adontz, “Tarkou chez les anciens arméniens,” *REArm*, 1927, 1, Ն. Ադոնց, *Երկեր*, հ. 1, Երևան, 2006, էջ 79-96): Այդ անունները՝ հիերոգլիֆային լուվիերեն Tarhunt (< Tarhuwant-), Tarhunza (< Tarhunts-), խեթ. Tarhunn(a), երբեմն՝ կրեատ՝ Tarku-, ծագում են հնդեվրոպական *terh₂- «հաղթել, անցնել» արմատից: Անունը բազում ձևերով ի հայտ է գալիս հինփոհրասիական, բալկանյան և իտալյան անվանաբանության մեջ (հնչել է տարիս-, հմմտ. հունական գրչությամբ ավանդված էտրուսկների փոհրասիացի նախնու Τάρχων-, Τάρκων- անունը, Strabo 5.2.2, հմմտ. և լիկ. Trqqa-, Trqqnt-, լատ. Tarquinius ևն): Այս ձևերը, որոնք տարբերվում են ամպրոպի աստծու հնդեվրոպական անուններից, ձևավորվել են խաթական՝ «նախախեթական» ամպրոպի աստված Տարուի անվան ազդեցությամբ, տե՛ս D. Schwemer, “The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies (Part II),” *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 2008, 8, p. 19: Հայ. «Տորք»-ն այնքան էլ նման չէ անատոլիական Tarhun-ին, որը հայերենում կանոնավոր կերպով պիտի փոխառվեր որպես *Տարխո/ուն-, իսկ Tarku-ն՝ *Տարկ/գ/ֆ-: Այսպիսով, կարծում ենք, որ Տորք Անգեղայի Ադոնցի առաջարկած անատոլիական ծագումը, որը կրկնվել է բազմաթիվ աշխատություններում, պետք է վերանայել, թեև հնարավոր է, որ անունների նմանությամբ պայմանավորված որոշ կապեր առաջանային, տե՛ս Ա. Պետրոսյան, «Ն. Ադոնց. Երկեր, հ. Ա, Գրախոսություն», ՊԲՀ, 2006, 3, Նույնի՝ «Հայերենի և Փոհր Ասիայի հնագոյն լեզուների առնչություններ», *Հայկազեան հայագիտական հանդես*, 2011, էջ 398-399 և ստորև:

⁴ Մ. Աբեղյան, հ. Ա, էջ 58-59, հ. Ը, էջ 157:

է մականուն, ինչպես մեզանում ընդունված է ասել Տուրք/Տորք Անգեղ՝ «Անգեղեայ»-ի փոխարեն:

Խորենացին Տուրքին ներկայացնում է որպես սաստիկ տգեղ («խոժոռագեղ և բարձր և կոպտարանձն և տափակաքիթ, խորակն և դժնահայեաց») և, ըստ այդմ՝ Անգեղ անունը մեկնաբանում է որպես «տգեղ»՝ ան-գեղ հնդեվրոպական *Պ- ժխտականով *wel- «տեսնել» արմատից, «անտես, անտեսանելի» «անտեսք» և նման իմաստներով, հմմտ. գեղեցիկ, որպես «տեսքոտ»: Սա երբեմն համարվել է «ժողովրդական ստուգաբանություն», բայց, ինչպես կտեսնենք, այն կասկածի ենթակա չէ⁵:

Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ Անգեղը հանդես է գալիս բնագրի ներգալ աստծու փոխարեն (Դ Քազ. Ժէ 30): Ներգալը հնագույն հյուսիսմիջագետքյան աստված էր, կապված մահվան և պատերազմի հետ, անդրաշխարհի տիրակալը, որի պաշտամունքը հետագայում տարածվել է նաև այլուր⁶: Անգեղ աստծու վերաբերյալ ուղղակի տեղեկություններ չկան՝ այդ անունը հանդես է գալիս միայն տեղանուններում և Տուրքի անվան մեջ: Ծոփք նահանգի հարավ-արևելյան գավառը, ներկայիս Դիարբեքիրից հյուսիս-արևմուտք, կոչվում էր Անգեղ տուն, որի կենտրոնն էր Անգ(ե)ղ բերդաքաղաքը (հուն. Ἰγγίληνη, լատ. Ingilena), որտեղ գտնվում էր հնագույն հայ արքաների մի գերեզմանոցը (Փավստոս IV ԻԴ): Իսկ ներգալը հնում Ուրկեշի (Դիարբեքիրից հարավ-արևելք) մեծ աստվածն էր: Պաշտամունքի վայրերի մերձակա տեղայնացումը և արքաների գերեզմանոցը փաստում են Անգեղի կապը ներգալի հետ և անդրաշխարհի աստված լինելու հանգամանքը:

Հնդհանրապես, կյանքի և մահվան աշխարհների հարաբերությունը բնորոշվում է նրանց բնակիչների փոխադարձ անտեսանելիությամբ⁷, որը համադրվում է կուրություն, կամ աչքի և հայացքի այլ թերությունների հետ, և անդրաշխարհի աստվածությունները կարող են պատկերացվել որպես կույր, միաչքանի կամ շիլ: Կարելի է ասել՝ Ֆիզիկական թերությունները («տգեղությունը») ճաղատությունը, կաղությունը, շլությունը, ապա և տեսքի ու տեսողության թերությունների առավել ուժեղ արտահայտված ձևերը՝ մեկ աչք ունենալը, կուրությունն ու անտեսանելիությունը, անդրաշխարհի աստվածությունների բնորոշ հատկանիշներ են: Այսպես, առասպելի մի դրվագում ներ-

⁵ Հնդեվրոպական *wel- արմատի՝ ամպրոպային առասպելում և մահվան պատկերացումներում ունեցած էական դերի մասին տե՛ս **В. Иванов, В. Топоров, Исследования в области славянских древностей**, Москва, 1974, М., 31-75, **А. Petrosyan, "Indo-European *wel- in Armenian Mythology," Journal of Indo-European Studies**, 2016, 1-2, pp. 129-146 հարցի գրականությամբ:

⁶ **F. Wiggermann, "Nergal", Realexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie** 9, Berlin, 1998-2001, S. 215-226.

⁷ **В. Пропп, Исторические корни волшебной сказки**, Ленинград, 1946, сс. 58-61.

գալն անտեսանելի է անդրաշխարհի դիցուհու վեզիրի աչքին: Ավելին, նա շիլ է, կաղ և ճաղատ⁸, այսինքն՝ ֆիզիկական թերություններով, ինչը միանգամայն համապատասխանում է հայոց Անգեղին և Տուրք Անգեղյայի «անտեսք, տգեղ» մեկնաբանությանը:

Հայերենը հնդեվրոպական լեզուների մեջ առավել մոտ է հունարենին⁹: Հունական մահվան աստված Հադեսի անունը ստուգաբանվում է որպես *H-wid-՝ «ան-տես», «անտեսանելի»¹⁰: Անգեղը, ըստ այդմ, պետք է մեկնաբանվի որպես Հադեսի անվանը զուգահեռ մի կազմություն¹¹:

Բազարատ անվան առաջին մասը՝ իրանական *baga*-ն կիրառվել է մի քանի՛ այդ թվում և գերագույն աստված Ահուրա Մազդայի համար, բայց հաճախ և սովորաբար, և հատկապես հայոց մեջ, վերաբերել է մեկ աստծո՝ Միհրին: Այսինքն՝ Բազարատ նշանակում է «Միհրի տուրք»¹²: Բագ(ա)-ի՛ մանավանդ հայոց մեջ Միհրին վերաբերելու մասին է խոսում Հայաստանում Միհրի պաշտամունքի կենտրոնի Բագայառիճ կամ Բագառիճ անվանումը: Ապա՝ հեթանոսական տաճարը կոչվել է «բագին» կամ «մեհեան», իսկ վերջինս նույնպես Միհրի անվան հետ է կապվում¹³: Ընդհանրապես, էպիկական մեծ հերոսները հաճախ լինում են աստծու որդիներ, ինչպես հունական Հերակլեսը, Թեսևսը, Պերսևսը, Աքրիլեսը և մյուսները: Հնդեվրոպական *dō-ro- «տուր(ք)» տարրով անունները բազում են հնդեվրոպական, հատկապես հայկականին առավել մոտ՝ հունական և իրանական անվանաբանության մեջ՝ ինչպես հուն. Թեոդո-

⁸ В. Афанасьева, И. Дьяконов, *Я открою тебе сокровенное слово*, Москва, 1981, сс. 88-89. Հատկանշական է, որ Տուրք Անգեղյայի՝ թշնամիների նավերի հետևից ժայռեր նետող կերպարը (հորեմաջի II Ը) համեմատվում է հին հունական առասպելի միաշխանի (և այդ մեկ աչքից էլ զրկված) կիկլոպ Պոլիփեմոսի հետ (Ն. Արոնց, *նշվ. աշխ.*, էջ 81), ինչը կարող է ևս մի փաստարկ համարվել Անգեղի այս մեկնաբանության օգտին:

⁹ H. Martirosyan, “The Place of Armenian in the Indo-European Language Family: the Relationship with Greek and Indo-Iranian”, *Journal of Language Relationship*, 10, Moscow, 2013, pp. 85-137 գրականությամբ:

¹⁰ R. Beekes, “Hades and Elysiion,” *Mir curad: Studies in honor of Calvert Watkins*, Innsbruck, 1998, p. 17-19, նույնի՛ *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden/Boston 2010, p. 34, V. Ivanov, “Old Novgorodian Nevide, Russian nevidal’: Greek ἀΐδηλος,” *UCLA Indo-European Studies*, vol. 1, Los Angeles, 1999, p. 284, հարցի գրականությամբ:

¹¹ Անգեղի այս մեկնաբանությունը տե՛ս А. Петросян, “Отражение индоевропейского корня *wel- в армянской мифологии,” *ԼՀԳ*, 1987, 1, էջ 56-70 1987, А. Петросян, “Indo-European *wel- in Armenian mythology,” p. 132-133.

¹² Իրանական *baga*-ի, նրա՛ Միթրա/Միհրի փոխաբեր և այլ կիրառությունների վերաբերյալ տե՛ս H. Bayley, Sims-Williams N., Zimmer S., “Baga”, *Encyclopaedia Iranica*, London/New York, 1989, III, p. 403-406, *Мифы народов мира*, т. 1, Москва, 1980, сс. 155-156: Բազարատի՛ որպես «(Միհր) աստծու տվածը կամ ստեղծածը» մեկնաբանությունը տե՛ս Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. Ա, էջ 355:

¹³ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արձատական բառարան*, հ. Գ, Երևան, 1973, էջ 296:

րոս, Ապոլլոդորոս, հայ. Աստվածատուր, Խաչատուր, և նույն արմատի այլ ածանցներով հուն. Թեոդոտոս, Հերոդոտոս, իրան. Բագադատա, Տիրիդատա/-Տրդատ, հմմտ. և սլավ. Բոգդան են: Հայոց մեջ հայտնի է նաև Տուր անունը, որի կրողը վիպական ավանդության մեջ հանդես է գալիս որպես Տրունիք տոհմի հիմնադիր (Խորենացի II Խէ), հմմտ. նաև իրանական նույնարմատ և նույնիմաստ Դատ անունը¹⁴:

Անգեղը, դատելով նրա բնիկ հայկական անունից, պետք է լիներ հայոց հնագույն, իրանական ազդեցությունից առաջ ունեցած դիցարանի աստվածներից, որը, նման հատկանիշների պատճառով, նույնացվել է Միհրի հետ: «Կրտսեր Ավեստան» Միթրա/Միհրին մեռյալների հոգիների անդրշիրիմյան դատավորի գործառույթ է վերագրում, որին հետևում են պահլավական տեքստերը: Հենց Միհրն է, որ Չինվատ կամրջի վրա սպասում է հանգուցյալի հոգուն («Մենոգ ի խրատ» 2.119)¹⁵: Եվ դա արդեն բավարար էր, որ նա նույնացվեր հայոց մահվան և անդրաշխարհի հնագույն աստծու հետ: Բայց հին կերպարի առանձնահատկությունները մնացել են: Այսպես, ի հակադրություն իր իրանական անվանակցի, որը, գոնե հելլենիզմի դարաշրջանում, հիմնականում արևի աստված էր և նույնացվել է հունական Հելիոսի և Ապոլոնի հետ, հայոց Միհրը նույնացվել է Հեփեստոսի հետ (Խորենացի II ԺԳ): Ըստ այդմ, նա արևի աստված չէր, ինչպես շատ հաճախ համարվել է մեզանում, կամ նրա արևային հատկանիշները հավանաբար թույլ արտահայտված են եղել: Հեփեստոսը ստորերկրյա կրակի, հրաբխի (և դարբնության) աստված էր: Եվ հայոց Միհրը, դատելով հին պաշտամունքի վայրից պահպանված մնացորդներից, առաջին հերթին հենց ստորերկրյաքի և ստորերկրյա կրակի աստված է եղել¹⁶:

Բագարատ և Բագամ անունները, անկասկած, հանգում են միևնույն «բագա-» արմատին, թեև Բագամ անունն այլուրեք հայտնի չէ (հնարավոր է, որ այս անունը պետք է ուղղել Բագատի՝ ըստ մյուս անունների վերջավորության): Կարծիք կա, որ այն «բագա-» արմատով անունների մի կրճատ ձև է¹⁷: Սրանք

¹⁴ Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, Կ. Ա., էջ 173, Բ. Բ., էջ 18:

¹⁵ Տե՛ս օրինակ II. Рак, *Зороастрийская мифология: мифы раннего и средневекового Ирана*, СПб., 1998, с. 297, 490: «Մենոգ ի խրատ»-ի տեքստի անգլերեն քարզմանությամբ՝ <http://www.avesta.org/mp/mx.html#chapter2>: Անդրաշխարհի հայ ավանդական պատկերացումները, հին իրանականի համադրությամբ, տե՛ս Ս. Հարությունյան, *Հայ առասպելաբանություն*, Բեյրութ, 2000, էջ 439-440:

¹⁶ Այն, ինչ պահպանվել է հին Բագատի տեղում (ժայռի լանջին ներքև տանող աստիճաններ են), հիշեցնում է հռոմեական Միթրասի ստորերկրյա անձավային պաշտամունքը, տե՛ս J. Russell, "On the Armeno-Iranian Roots of Mithraism," *Studies in Mithraism*, Rome, 1994, p. 183-184, A. Petrosyan, "Haldi and Mithra/Mher", *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies*, 2006, 1, p. 229:

¹⁷ Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, Կ. Ա., էջ 355:

հիշեցնում են առասպելաբանության մեջ հաճախ հանդիպող երկվորյակների կամ երկվորյակային տիպի հերոսների անունները, որոնք սովորաբար նույն-արմատ են, կամ ուղղակի համահունչ են իրար (հմմտ. հայ. Երվանդ և Երվազ, Սանասար և Բաղդասար, լատ. Ռեմոս և Ռոմուլոս ևն):

Արծրունիներ և Գնունիներ. Այս տոհմերը, ըստ Խորենացու և Թովմա Արծրունու՝ ծագում են Ասորեստանի Սենեքերիմ արքայի որդիներ Սանասարից (Սարասար) և Արգամոզանից կամ Ազրամեղեքից (Խորենացի I ԻԳ, Թովմա I Ա, Գ): Եվ հայոց մեծ էպոսը՝ «Սասնա ծռերը», կարելի է ասել, ներկայացնում է Արծրունիների տան՝ Սանասարի սերնդի տոհմական վեպի հետագա ձևափոխությունը: Ինչպես տեսանք, երկվորյակային Բագարատն ու Բագամն «անտեսանելի», «անտես» կամ «աներևույթ» Անգեղի կամ նրան նույնացված բազա-Միհրի որդիներն են: Քրիստոնեության ընդունումից հետո Միհրն անցել է աստվածայինից ավելի ցածր՝ էպիկական հերոսների մակարդակ: Միհրի տարբերակային մի ձևն է Մհեր անունը, որը կրում են Սասունի էպոսի երկու հերոսներ (այսինքն՝ Միհրն էպոսում երկփեղկվել է երկու՝ Մեծ և Փոքր Մհերների կերպարների): «Սասնա ծռերի» երկվորյակները ծնվում են ջրից կամ թշնամի երկրի տիրակալից (վաղնջական տարբերակներում Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավոր, ավելի նորերում՝ Բաղդադի խալիֆ): Թշնամի երկիրն առասպելական պատկերացումներում հաճախ համադրվում կամ նույնիսկ նույնացվում է մահվան աշխարհի, անդրաշխարհի հետ: Եվ ահա, մ.թ. VI դարի մի ասորական աղբյուրի համաձայն, Անգեղ տան Անգեղ քաղաքը կոչվել է Ասորեստանի Սինախերիբ (= հայ. Սենեքերիմ) արքայի քաղաք¹⁸: Այսինքն՝ Սենեքերիմը հին Անգեղի նոր անունն է նա ներկայացնում է Անգեղի վերանվանված, վիպականացած կերպարը: Պետք է հիշել, որ Անգեղ բերդը և Անգեղ տուն գավառն էպոսի վիպական աշխարհագրության մեջ մտնում են թշնամի երկրի՝ Մսրրի կազմի մեջ¹⁹: Իսկ Արծրունիները, ըստ ուսումնասիրողների՝ սկզբնապես պիտի եղած լինեին Ծոփքի տերերը²⁰:

«Սասնա ծռերում» երկվորյակները հաճախ ծնվում են իրենց մոր խմած ջրից: Իսկ ո՞վ է այդ «ջուր-սերմի» տակ հանդես եկող իրական հայրը, կարելի է միայն ենթադրություններ անել: Ինչո՞ւ է առաջին երկվորյակի՝ Սանասարի որդու անունը Մհեր, այսինքն՝ Միհր, արդյո՞ք նա չի կրկնում Սանասարի անհայտ, «թաքնված» հոր անունը (պապի անունը որդուն տալը հաճախ շեշտում են «Սասնա ծռերի» ասացողները): Երկու տարբերակում երկվորյակները հան-

¹⁸ St'u J. Markwart, *Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen*, Wien 1930, S. 98, 110:

¹⁹ Մ. Աբեղյան, և. Ա., 335-336, 347, և. Ղ., 23:

²⁰ Н. Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана*, СПб., 1908, с. 415, J. Markwart, նշվ. աշխ., էջ 176:

դես են գալիս որպես Մհերի որդիներ²¹: Բայց Մհերի իրական, առավել հայտնի որդիներն են էպոսի մեծ հերոսը՝ Դավիթը և նրա գլխավոր հակառակորդ Մարա Մելիքը: Երկվորյակների հակադրությունը բնորոշ է նրանց նախնական առասպելին (հայկական համատեքստում հմմտ. Սանասարի և Բաղդասարի կովի դրվագը): Դավիթը և Մելիքը երկվորյակներ չեն, այլ սերում են տարբեր մայրերից, բայց և կարող են դիտվել իրենց պապ Սանասարի և նրա «հակադիր երկվորյակի» երկրորդ դրսևորումներ²²:

Երվանդունիներ. Ըստ Խորենացու՝ Արտաշեսից առաջ թագավորած երվանդը և նրա եղբայր Երվագը ծնվում են արքայական ընտանիքի մի կնոջից «յանկարգ խառնակութենէ, որպես Պասիփաէ (ծնանի) Մինոտավրոս» (Խորենացի II 1է): Հունական առասպելում Պասիփայեն Մինոտավրոսին հղանում է ցլից, և նման մի պատմություն է ակնարկում Խորենացին: Այս երվանդից շատ սերունդներ առաջ հիշվում է մեկ այլ երվանդ՝ երվանդ Սակավակյացը, Հայկակի որդին և Տիգրան երվանդյանի հայրը: Խորենացու Պատմության այս հատվածների աղբյուրը հայոց հնագույն «Վիպասանք» առասպելախառն էպոսն է: Առասպելում հերոսի անունը և կերպարն անբաժանելի են իրարից: Վիպականացած պատմության մեջ դինաստիական անունները ձեռք են բերում կերպարային հատկանիշներ: Նույնանուն հերոսների կերպարները խառնվում են իրար և, օրինակ, Տիգրան երվանդյանն իր մեջ ամփոփում է իրենից դարեր անց թագավորած Տիգրան Մեծի կերպարի գծերը²³: «Վիպասանքի» երվանդը, ակնհայտորեն, հայոց հին արքայատոհմի՝ երվանդունիների էպոնիմն է: Ակնհայտ է նաև, որ տոհմի հիմնադրին և ոչ դինաստիական անվան վերջին կրողին պիտի պատշաճեր առասպելական ծնունդը: Ըստ այդմ, առաջին երվանդի՝ Տիգրան

²¹ Մ. Աբեղյան, Կ. Մելիք-Օհանջանյան, *Ճյուղագրություն, Սասնա ծուր*, հ. Բ, 2, Երևան 1951, էջ 889, 893 (ասացողներ Առաֆել Շակոյան և Մկրտիչ Պետրոսյան):

²² Л. Абраамян, “Парные образы «Сасна црер»: близнецы, сводные братья, двойственные герои”, *Հայկական «Սասնա ծուր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը*, Երևան, 2004, էջ 63-67. Երկվորյակների հակադրման առասպելի վերաբերյալ տե՛ս Л. Абраамян, А. Демирханян, “Мифологема близнецов и мировое дерево”, *ՊԲՀ*, 1985, 4, էջ 66-84: Ի միջի այլոց, կարելի է այլ հետաքրքիր կապեր ցույց տալ Տուրք Անգեղյայի առասպելի և «Սասնա ծուրի» միջև: Այսպես, Սանասարի՝ ջրից ձեռք բերած ձին և թուր կեծակին արդյոք նրա «թափնված» հոր՝ Միհր/Մհերի ժառանգությունը չե՞ն: «Ավեստայում» հիշվում են Միթրայի «արագ ձիերը», և նրան են պաշտում ձիավորները («Միհր Յաշտ» 3, 11): Անգեղ Բագարատի թոռան՝ Ասպատի անունը (< հին պրակ. *asparati «ձիերի տեր») ակնարկում է նրա՝ ձիու հետ ունեցած կապը: Ընդհանրապես, էպոսում Տուրքի հետ համեմատելի կերպար է Փոֆր Մհերը: Նա է, որի ձեռքերի տեղը մնում է երբ ֆարին է դիպչում, և նա է, որ Տուրքի նման հսկայական ֆար է նետում ջրի մեջ (որը Տիգրիսը բաժանում է երկու մասի), տե՛ս Մ. Աբեղյան, հ. Ա, էջ 61:

²³ Մ. Աբեղյան, հ. Ա, էջ 104-115:

Երվանդյանի հոր առասպելն է, որը Խորենացու մոտ անցել է Արտաշեսի նախորդ Երվանդին²⁴:

Երվանդ Սակավակյացի հոր Հայկակ անունը հայոց նախնի Հայկի անվան նվազական ձևն է: Եվ նրա հակառակորդի անունն է Բելոքոս, այսինքն՝ Հայկի հակառակորդ Բելի մի ածանցյալը: Խորենացու մոտ Երվանդյան տոհմը հենց Հայկյաններն են, բայց այս ծննդաբանություն մեջ Հայկը կրկնվում է երկրորդ անգամ, որպես Հայկակ՝ արքայատոհմի հայկյան ծագումն առավել շեշտելու համար: Հատկանշական է, որ Տուրքն էլ, ըստ որոշ ձեռագրերի՝ ոչ թե Հայկի, այլ Հայկակի սերնդից է²⁵: Թեև Խորենացին չի նշում, բայց Երվանդն ու Երվազը երկվորյակային կերպարներ են: Դա են ակնարկում նրանց նմանահունչ անունները և վեպի այլևայլ մանրամասներ²⁶: Առաջին Հայկյանների վեպում ևս Հայկին հաջորդում են երկվորյակային տիպի կերպարներ՝ Արամանյակը և նրա որդի Արամայիսը (առասպելական երկվորյակները հաճախ հանդես են գալիս որպես ծեր ու երիտասարդ, հայր ու որդի, որը խորհրդանշում է նրանց հիերարխիկ տարբերակումը)²⁷:

Երկվորյակները հնդեվրոպական ավանդույթներում հանդես են գալիս որպես աստծու որդիներ²⁸: Ըստ այդմ, Հայկակը և ցուլը՝ երկվորյակային Երվանդ անունով հերոսների հայրերը, պետք է որ աստծու վիպականացած կերպարը և նրա սիմվոլը լինեն: Մյուս կողմից, նրանք համապատասխանում են մյուս երկվորյակների հորը՝ Անգեղին: Սա թերևս արձագանքն է Անգեղի՝ նաև Հայկի հետ համապատասխանություն²⁹: Ըստ այդմ, որոշակի զուգահեռներ կարելի է փնտրել որպես Հայկի կամ Հայկակի սերունդ ներկայացվող երկու երկվորյակային կերպարների՝ Տուրք Անգեղյայի և Երվանդի մեջ: Անգեղը, ինչպես տեսանք, կարող է բնութագրվել ոչ միայն որպես «անտեսանելի», այլև տեսքի և

²⁴ Այս հարցի վերաբերյալ տե՛ս Ա. Պետրոսյան, Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, Երևան, 1997, էջ 31, Լ. Ղուկասյան, Երկվորյակների առասպելը և դրա տարբեր դրսևորումները հայ վիպական ավանդության համակարգում, Երևան 2012, էջ 48:

²⁵ Մովսես Խորենացի, 1913, էջ 114:

²⁶ Տե՛ս հատկապես Մ. Հարությունյան, Հայ առասպելաբանություն, էջ 341-348:

²⁷ Այսպես, «Տարոնի պատմության» մեջ Գիսանեն ու Դեմետրը հանդես են գալիս մերթ որպես եղբայրներ, մերթ որպես հայր ու որդի: Այլ օրինակներ տե՛ս *Петросян А., Армянский эпос и мифология*, Ереван, 2002, с. 78: Արամանյակի և Արամայիսի երկվորյակային բնույթի մասին տե՛ս Ա. Պետրոսյան, Ն. Տիրացյան, «Հայոց առաջին մայրաքաղաք Արմավիրը պաշտամունքային կենտրոն», *ՊԲՀ*, 2012, № 1, էջ 169-184:

²⁸ Տե՛ս օրինակ *Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы*, Тбилиси, 1984, с. 777:

²⁹ Անգեղի և Հայկի հնարավոր համապատասխանության մասին տե՛ս Ա. Պետրոսյան, «Հայոց Անգեղ աստվածը», *Շիրակի պատմաճշակութային ժառանգությունը. հանրապետական հինգերորդ գիտաժողով*, Գյումրի 2002, էջ 22-24, նույնի՝ Արամազդ. պաշտամունք, կերպար, նախատիպեր, Երևան, 2006, էջ 88:

հայացքի այլևայլ թերուժյուններ ունեցող, իսկ Տուրքը՝ լրիվ համապատասխան դրան, նկարագրվում է որպես «դժնահայեաց»։ Տուրքի մասին երգել են, որ նա ձեռք էր զարկում որձաքար ասպառաժներին և ճեղքում ուզածի պես («բուն հարկաներ զորձաքար վիմաց ձեռօք [...] և ճեղքել ըստ կամաց մեծ և փոքր»)։ Իսկ Երվանդի մասին ասվել է, որ նրա դժնյա հայացքից քարերը պայթում էին («հայեցուածոցն դժնութենէ ասեն պայթեր որձաքար վիմացն»)։ Նկատենք, որ օգտագործվում են նույն բառերը և արտահայտությունները՝ «դժնահայեաց»/«հայեցուածոցն դժնութենէ», «որձաքար վիմաց»։ Ուրեմն, հայ առասպելաբանության համատեքստում Տուրքը և Երվանդը, կարելի է կարծել, որ նույն նախնական «դժնահայեաց», «որձաքար վիմաց» ճեղքող կերպարի երկու տարբեր դրսևորումներ են (Անգեղի երկվորյակ որդիներից առաջինը)։ Գատելով Անգեղ դիցանվան ստուգաբանությունից՝ դժնյա/դժնահայաց լինելը հենց Անգեղ աստծու բնորոշ հատկանիշն է, որը ժառանգում է նրա որդին³⁰։ Ընդ որում, նախնականը դժնյա հայացքով քարերը ճեղքելն է, որը Տուրքի դեպքում ավելի «ուսցիտնալ» հիմքի է բերվել։ Վերին աստիճանի հատկանշական է, որ Տուրք Անգեղայի՝ «գեղ-» արմատով բնորոշվող հատկանիշը՝ շեշտված տգեղությունը, նույնպես ի հայտ է գալիս Երվանդի առասպելում որպես նրա մոր բնութագրիչ՝ նա կոչվում է խոշորագեղ՝ «տգեղ, խոժոռագեմ, ահագնատեսիլ» (Խորենացի II ԼԳ)։

Այսպիսով, Երվանդունիների առասպելական նախահայրը՝ Երվանդը, իր ամենից աչքի ընկնող հատկանիշով համապատասխանում է Տուրք Անգեղային։ Եվ այս երկու հերոսները, ըստ ավանդական տոհմաբանության, ծագում են նույն Հայկյան տոհմից (Հայկից կամ Հայկակից)։

Սկլուճիներ. Խեթական մի արձանագրության մեջ (KUB XXVI, 39, IV, 26) թվարկվում են հայկական լեռնաշխարհում XIV-XIII դդ. գոյություն ունեցող հնագույն պետության՝ Հայասայի աստվածները³¹։ Առաջին տեղում հիշվում է Հայասա «քաղաքի» (= երկրի) U.GUR-ը, որը միջագետքյան Ներգալ աստծու գաղափարագիրն է։ U.GUR-ը, կարծում են, որ սկզբնապես եղել է հինմիջագետքյան մահվան և պատերազմի աստված Ներգալի թրի անվանումը՝ աքաղ. Uqur «կործանի՛ր» իմաստով, որն աստվածացվել է որպես Ներգալի

³⁰ Դժնյա հայացքը դիցաբանական համատեքստում մեկնաբանվում է որպես ամպրոպի աստծու հատկանիշ, տե՛ս Ս. Հարությունյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 106: Հարկ է նշել, որ հայոց մեջ ամպրոպի աստվածը և նրա վիպականացած տարբերակները (Երվանդ, Սանասար) ի հայտ են գալիս որպես երկվորյակային կերպարներ, տե՛ս Ա. Петросян, *Армянский эпос и мифология*, с. 23-32:

³¹ Ս. Քոսյան, «Հայասայի աստվածները (KUB XXVI 39)», *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, XXIV, Երևան, 20015, էջ 444-457՝ գրականությամբ:

«վեզիրը»³²: Արդեն մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի սկզբից նա նույնացվել է ներգալին և դարձել նրա հիմնական անուններից մեկը: Խեթական և լուվիական աղբյուրներում U.GUR-ը համարյա միշտ հիշվում է որպես Հայասայի աստված³³: Այսպիսով, Հայասայի մեծ աստված U.GUR-ը, կարելի է ասել, որ համապատասխանել է հայոց Անգեղ-Ներգալին:

Խեթա-խաթական ավանդույթում երկրորդ հազարամյակի կեսից Ներգալ / U.GUR-ը նույնացվել է խաթական Šulikatte «Սուլի արքա», կամ Šulikatte՝ «Սուլիի արքա» աստծուն³⁴, որի «արքա» լինելը նորից շեշտում է U.GUR-ի տիրող դիրքը դիցարանում: Թուր-U.GUR-Šulinkatte նույնացումը հնարավորություն է տալիս Šuli(n)katte դիցանունը մեկնաբանել որպես «թուր-արքա» կամ «թրի արքա»: Šuli-ն («սուլի», քանի որ խեթերեն սեպագիր š-ն արտացոլում է S հնչյունը) համադրելի է հնդեվրոպական *k'u-, *k'ō- «սուր» արմատին, որից, l- և r- աճական/աժանցներով «սուր զենք» նշանակությամբ տեղմիններ են ստեղծվել, հմմտ. հայ. սուր՝ «թուր, որևէ սուր գործիք», սլաք < սուլ-աք (-աք աժանցով)՝ «նետ, նիզակ», հնդ. Cūla՝ «նիզակ» ևն: Եթե դա այդպես է, ապա այս դիցանվան առաջին մասը հնդեվրոպական է: Ի միջի այլոց, դատելով Անգեղակոթ դժվար մեկնաբանելի, այսինքն՝ վաղնջական տեղանունից, հայոց Անգեղը նույնպես կարող էր նույնացված լինել սուր զենքի շեղբի հետ (հմմտ. դանակի կոթ):

Šulikatte-ն համարվում էր հայրը խաթական ամպրոպի աստված Taru-ի, որը խեթերենում հանդես է գալիս Tarawa- ձևով (այս աստվածը նաև կոչվում է «Ներիկ քաղաքի ամպրոպի աստված»): Ներգալ-Անգեղ-Սուլիկատտե կերպարային նույնությունը հուշում է Տարուի և Տուրքի համադրման հնարավորությունը³⁵: Կա նաև անունների որոշ նմանություն գործոնը: Հատկանշական է, որ Տուրք Անգեղայի՝ թշնամիների նավերի վրա քարեր նետելու առասպելը տեղայնացվում է ոչ թե Մոփքում, ինչպես կարելի էր սպասել Խորենացու և Սեբեոսի տվյալներից, այլ Պոնտոսում, այսինքն՝ Հայասայի մերձակայքում: Սակայն այն, ինչ գիտենք Ներիկի ամպրոպի աստծու բավական հայտնի կերպարի մասին, այնքան էլ չի հիշեցնում Տուրքի առասպելը (միայն մի բավական վնասված տեքստից³⁶ ինչ-որ ենթադրություններ կարելի է անել)³⁷:

³² W. Lambert, “Studies in Nergal. Review of E. Weiher, *Der Babylonische Gott Nergal*”, *Bibliotheca Orientalis*, 1973, 30, S. 356.

³³ B. Van Gessel, *Onomasticon of the Hittite Pantheon*, Leiden/New York/Köln, 1998, p. 839.

³⁴ E. Forrer, “Hajasa-Azzi”, *Caucasica*, 1931, 9, S. 6 ff., V. Haas, *Geschichte der hettitischen Religion*, Leiden/New York/Köln 1994, S. 367, 599.

³⁵ Այդ մասին տես Ս. Հարությունյան, *նշվ. աշխ.*, 2000, էջ 92-103:

³⁶ H. Hoffner, *Hittite Myths*, Atlanta, 1991, p. 23.

Մյուս կողմից, ըստ մի կարծիքի, հօգուտ որի վերջերս նոր փաստարկներ են բերվում, Հայասան տարածվել է մինչև Վանա լիճ, ներառելով նաև Տարոնը³⁸: Ըստ *Խորենացու (II Ը)*, Տարոնի հին տերերի՝ Սլկունիների էպոնիմ-նահապետն էր Սլաքը, սերված Հայկից, կամ Հայկից էլ առաջ Հայաստանում արորդներից: Սլաքի անունը, կարծում են, ծագում է հին Սուլի(ն)կատտեից (որպես սղված ձև կամ *Sulək^hat^he > *Սուլաքայ > Սուլաք < Սլաք գարգացմամբ)³⁹: Տարոն՝ հնում Տարան տեղանունը պարզորոշ համադրելի է Տարու դիցանվան հատկապես Tarawa ձևի հետ⁴⁰: Սլաք-Տարան՝ նահապետ-տեղանուն կապը համադրելի է Šulikatte-Tarawa ծննդաբանությունը և, կարելի է կարծել, որ այստեղ մենք գործ ունենք տեղի հնագույն առասպելաբանական մի հանգույցի հետ, որը հետագայում վերափոխվել է նախարարական տան ծննդաբանության: Եվ Սլաքը, որ Անգեղի խաթական զուգահեռի՝ Սուլիկատտեի հավանական հայկական արտացոլումն է, ինչպես վայել է Անգեղին և նրա սերնդին, Խորենացու մոտ հանդես է գալիս «դժնեայ» մականունով (II Ը): Այսինքն, դժնեայ՝ «դժնդակ, դաժան, խիստ» իմաստով, բառն այստեղ ևս ի հայտ է գալիս որպես Անգեղի տոհմը բնորոշող տերմին:

Հայկական նշանավոր տոհմերի ավանդական ծննդաբանության սխեման միակերպ է նրանք ծագած են համարվում դիցաբանական հատկանիշներով երկվորյակային հերոսներից⁴¹: Բացի վերը քննված օրինակներից, հիշենք, որ Արշակունիները համարվում են ծագած Արշակից ու Վաղարշակից, Մամիկոնյանները՝ Մամիկից ու Կոնակից, Տարոնի իշխանները՝ Գիսանեից ու Դեմետրից:

³⁷ Այս աստծու (նեբկայացված որպես խեթական, և ոչ խաթական) և Տորի համադրման մասին տե՛ս **J. Russell**, “Ancient Anatolians and Armenians”, *The Second International Symposium on Armenian Linguistics. Proceedings*, Yerevan, 1993:

³⁸ Հայասայի տեղայնացման վերաբերյալ եւս կարծիքներ տե՛ս **Ա. Քոչյան**, *Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական աղբյուրների)*, Երևան, 2004, էջ 48-50. Երկրի՝ նաև Տարոնն ընդգրկելու վերաբերյալ **Ա. Քոչյան**, «Վանից մինչև Եփրատ (հայոց վաղ պետականության ակունքներում)», *Հայկագունիներ*, Երևան, 2013, էջ 48-63, **Ռ. Ղազարյան**, «Տուրուբերանում Հայասայի տեղորոշման հարցի շուրջ», *Հայկագունիներ*, Երևան, 2013, էջ 113-117:

³⁹ **J. Russell**, “Ancient Anatolians and Armenians”, p. 75, **А. Петросян**, *Армянский эпос и мифология*, с. 34-35.

⁴⁰ Տարոնի՝ Տարու դիցանունից ծագելու վերաբերյալ տե՛ս **Ս. Հարությունյան**, *նշվ. աշխ.*, էջ 92-103, **А. Петросян**, *Армянский эпос и мифология*, с. 156, **Հ. Հմայակյան**, «Հայկական Տուրուբերան տեղանունը խեթա-հայկական փոխառնչությունների համատեքստում», *Հայկագունիներ*, էջ 118-122 (նկատենք, որ մյուս հեղինակները երբեմն չեն տարբերակում խաթական և խեթական, թեև նմանահունչ, բայց տարբեր դիցանուններ):

⁴¹ **А. Петросян**, *Армянский эпос и мифология*, с. 124-131, **Ա. Պետրոսյան**, «Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը», *ՀԱ*, 2017, էջ 427-442:

Ակնհայտ է, որ տոհմական վեպերը, կրկնելով նույն սխեման, չեն կարող ամեն ինչում համընկնել: Սակայն որոշ ամենանշանավոր տոհմեր կարծես ուղղակի ներկայացվում են որպես Անգեղ աստծու սերունդներ՝ Բագրատունիները՝ Անգեղ-Բագարատի, Արծրունիները՝ Անգեղ-Սենեքերիմի որդի Սանասարի, իսկ Երվանդունիները և Սլկունիները՝ անուղղակի կերպով՝ իրենց նախնիների հայացքի և տեսքի «դժնյա» բնութագրով, որը նրանք կարող էին ժառանգել Անգեղից: Այսինքն, նրանց վերագրվել է միասնական ծագում: Իհարկե, տոհմական վեպը մի բան է, իսկ պատմությունը՝ այլ: Բայց Բագրատունիների՝ Արշակունի արքաներին թագադրելու գործառույթը և Արծրունիների մշտական կենտրոնախույս ինքնուրույնության ձգտումը արդյոք չէ՞ն ակնարկում նրանց ծագումը հայոց հին արքաների տոհմից: Եվ իրոք, պատմական փաստերի մանրամասն քննությունը ցույց է տալիս, որ Բագրատունիները և Արծրունիները, ամենայն հավանականությամբ, Երվանդունիների արքայատոհմի ճյուղերն են⁴² (ի միջի այլոց, իր արամեերեն արձանագրություններում իրեն «Երվանդական»՝ RWNDKN է անվանում նաև Արտաշեսյան արքայատոհմի հիմնադիր Արտաշես Ա): Ըստ այդմ, «դժնյա» Անգեղի հետ կապը, հնարավոր է, սկզբնապես վերագրված է եղել Երվանդունիներին և հետո միայն անցել այդ տոհմի կողմնակի ճյուղերին:

ARMEN PETROSYAN
THE ORIGINS OF SOME PROMINENT ARMENIAN FAMILIES
ACCORDING TO LEGENDS

Keywords: God Angel, Turk‘ Angeleay, Mihr, dynastic saga, Eruanduni, Bagratuni, Artsruni, Gnumi, Slkuni.

The article discusses the legends about the origins of some ancient Armenian royal and princely families: the Eruandunis, the Bagratunis, the Artsrunis and the Slkunis. The Bagratunis originate from the god Angel, while the Artsrunis from the King Sennacherib of Assyria, who, being the second eponym of the city of Angel, may be regarded as the epic version of the god Angel. The legendary eponyms of the Eruanduni and Slkuni families are described by the word *džneay* ‘fierce’ (referring to the glance), which in myths is presented as a characteristic of the god Angel. This shows that they also share the same origin. It is likely that all these princely houses constituted the branches of the royal Eruanduni dynasty (C. Tumanoff). Accordingly, the origin from the god Angel was, in all probability, initially attributed to the Eruandunis.

⁴² C. Tumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown, 1963, p. 294 ff; 298 ff. գրականության:

АРМЕН ПЕТРОСЯН
ПРОИСХОЖДЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ЗНАМЕНИТЫХ АРМЯНСКИХ
РОДОВ ПО ЛЕГЕНДАРНЫМ ДАННЫМ

Ключевые слова: Бог Ангех, Турк Ангехский, Михр, династийная сага, Ервандуни, Багратуни, Арцруни, Гнуни, Слкуни.

В статье рассматриваются легенды о происхождении некоторых древнеармянских царских и княжеских семей: Ервандуни, Багратуни, Арцруни и Слкуни. Багратуни возводятся к богу Ангеху, Арцруни к царю Сеннахерибу Ассирийскому, который, в свою очередь, как второй эпоним города Ангеха, может рассматриваться как эпическая версия бога Ангеха. Легендарные эпонимы родов Ервандуни и Слкуни описываются словом *džneau* «свирепые» (имеется в виду взгляд), что в мифах выступает как характеристика бога Ангеха. Это показывает, что им приписывалось то же происхождение. Вполне вероятно, что все эти княжеские дома составляли ветви царской династии Ервандуни (К. Туманов). Соответственно, происхождение от бога Ангеха скорее всего первоначально относилось к Ервандуни.